

Оригинални научни рад

УДК: 061.236.61+061.25(4)“17/19“

DOI: 10.7251/FLZB2001135P

Ложе и градови – развој масонерије у урбаним срединама југоисточне Европе од средине XVIII до почетка XX века

Радован Пилиповић¹

Архив Српске православне цркве, Београд

Сажетак: У раду се приказује постојање масонске организације на простору Југоисточне Европе (данашња Румунија, Хрватска, Србија, Грчка и Бујарска) у контексту друштвено-политичке либерализације и у зависности од функционисања градских центара. Масони су по природи своја рада везани за градове, масонске ложе настају у градовима од краја XVIII века и увек су репрезентивне градске културе.

Кључне речи: Југоисточна Европа, масонерија, ложе, градови, хришћанство.

1 prijan079@gmail.com

Масонерија, слободно зидарство или масонство није само покрет или организација, оно представља поглед на свет и једну практичну филозофију живота. Имајући своја начела и одређену духовност која проистиче из учења заснованог на митско-историософским конструкцијама, тумачењу текстова идеализованих твораца и утемељитеља, слободно зидарство је флуидан историјски феномен. Корени масонерије се, у радовима масонских аутора, представљају као веома дубоки, њени церемонијали се држе тајновитим и везују се за античке, египатске и старогрчке мистерије, за имена старозаветне историје Мојсија, цара Соломона, за средњовековне витешке редове, па све до раних модерних, са почетка XVIII века езотеријских писаца, тј. програмских мистичара.² По масонским апологетама, „архимасон“ је био библијски Енох, а трагање за заветним традицијама масонерије, преко Св. Писма открива протестантску афилијацију читаве организације.³

Нуклеус или основна јединица масонског организовања, начина територијалног распрострањања покрета јесте „ложа“. Ова реч се може пратити у старијим документима који претендују на аутентичност и заговарају даљу хронолошку укорененост слободног зидарства, као што је податак из 1292. везан за градњу капеле Вестминстерске катедрале: „ad unam Loggiam in de faciendam“, да би кроз читав средњи век и даље у XVI и XVII веку реч *Lodge* у западном, претежно, англофоном свету, означавала збориште, одмориште или место где су се окупљали грађевинари.⁴ Најважнији документ по коме се реч ложа везује за слободнозидарску организацију у модерном смислу јесте онај од 29. септембра 1701. године, а то је заправо „Наређење за управљање друштва и чланова слободних зидара“ у ложи у Алнвику. Уколико је ово и антидација за 16 година даље у прошлост од стране „Друштва розенкројцера“ (*Societas rosicruciana*) у односу на прокламовану 1717. као годину званичног рада масонерије, ова реч је „постала стално име за Радионице у којима слободни зидари држе своје састанке и врше своје задатке“.⁵

2 J.[ова] А.[лексијевић], *Из слободнозидарске прошлости*, „Неимар – орган Велике ложе Срба, Хрвата и Словенаца „Југославија““, бр. 7 (1922), 382–385.

3 William Sandys, *A Short View of the History of Freemasonry (Dedicated to the Great Lodge of England)*, London 1829, 6.

4 J.[ова] А.[лексијевић], *Како је постала реч ложа*, „Неимар – орган Велике ложе Срба, Хрвата и Словенаца „Југославија““, бр. 8 (1922), 445–448.

5 *Исто*, 448.

Реч масон, или слободни зидар, *freemason*, ушло је у Андерсонову конституцију, темељан документ историје покрета, 1723. године и означава члана покрета, баштиника не само техничко-уметничких традиција средњовековног гради-тељства, него и ствараоца у ширем смислу на основама либералне идеологије слободнозидарског покрета.⁶ Када се одређени масони позивају на старину, на мистерије, на кабализам, на алхемијске традиције, узимају то као симбо-личну вредност, као борбу људског разума са слободне оквира индивидуалног и социјалног битисања. Не негирајући да је масонерија и нека врста религије њени представници су говорили: „Наша религија је једна врста душевне ау-тономије. Она нема везе са веровањем у прошлост нити зида на збивањима у будућности. Наша религија није носилац метафизике ни метапсихозе, но чисто оличење свести о дужности човека према ближњему. То је уосталом и квинтесенција Христовог учења...“⁷

Масонерија се нарочито после Француске револуције проширила по северноамерич-ком континенту јер су француски масони тамо нашли уточиште, после по-литичког прогонства.⁸ Може се рећи да је XVIII век, до своје друге половине, резервисан за развој масонских ложа по Европи (Енглеска, Француска, конти-ненталне земље Старог континента), а од краја XVIII века и кроз читаву прву половину XIX века оне ничу по Сједињеним Америчким Државама⁹, да би се од краја истог столећа уврежиле и по Канади, Аустралији и новонасталим на-ционалним државама југоисточне Европе (Грчка, Србија, Бугарска).¹⁰

Нема никакве сумње да је масонерија са организационим пореклом од почетка XVIII века, једна хијерархијска институција, организација која окупља људе око једне идеје која има своје морално и практично значење, праву историјску утемељеност. Због чињенице да масони негују ритуале у ложама, да ложе не служе само за конференцијска окупљања, него да слободнозидарске

6 Ј.[ова] А.[лексијевић], *Како је постало име масон*, „Неимар – орган Велике ложе Срба, Хрвата и Словенаца „Југославија““, бр. 9 (1922), 525–529.

7 Д. Ј. Б. *Здравица браћи Русима*, „Неимар – орган Велике ложе Срба, Хрвата и Словенаца „Југославија““, бр. 41–42 (1925), 375.

8 W. Sandys, *наведено дело*, 57–58.

9 Ј.[ова] А.[лексијевић], *Развитак масонерије у свету (по хронолошком свету)*, „Неимар – орган Велике ложе Срба, Хрвата и Словенаца „Југославија““, бр. 12, (1923), 140–144.

10 Ј.[ова] А.[лексијевић], *Развитак масонерије у свету (по хронолошком свету)*, „Неимар – орган Велике ложе Срба, Хрвата и Словенаца „Југославија““, бр. 13, (1923), 208–209.

церемоније имају одлике иницијација и преношења „древних“ мистерија, читава организација је била на удару црквене критике, најпре римокатоличке. Што се тиче православне деноминацијске критике масонерије, њу најбоље репрезентује руско православно емигрантског типа после револуције 1917. године. Наиме, Руска загранична православна црква је осудила масонерију у неколико наврата после 1932. године, понављајући одлуку и посланицу у којој се каже да је масонство „тајна интернационална светска револуционарна организација борбе против Бога, против хришћанства, против Цркве, националне државности, нарочито против хришћанске државности“.¹¹

Поред тога што је осуда слободних зидара била на простору Краљевине Југославије 1932. године, једна од препознатљивих критика са елементима отвореног антисемитизма јесте рад Георгија Павловича из 1943. године.¹² Антисемитски аргументи или моменти у тумачењу масонске историје били су приметни на јужнословенском простору, далеко пре почетка Другог светског рата, у Хрватској.¹³ Када су желели да се отворе „непосвећенима“, онима који нису у организацији и нису уведени у тајне слободног зидарства, масонски аутори су откривали све позитивне елементе: филантропију, религиозну толерантност, вредност људског разума и мисли, породичне вредности и друштвени морал. Развој масона као индивидуе, пролазак кроз церемоније и усвајање светлости објашњаван је стилистичком реченицом која, заиста, има широко значење: „Зидарство нема тајни, али – да је оно, само по себи тајна“.¹⁴

Историографија о масонској организацији на простору Југоисточне Европе, односно Балканског полуострва, убраја низ имена дијахроно усмерених писаца, историчара, али више публициста. Синтетски поглед на генезу и хронолошки преглед развојног лука слободног зидарства у општом и националном контексту немогућ је без, већ класичних остварења на ову тему, која су понуди-

-
- 11 *Окружно послание Собора Архiereевъ Русской Православной Церкви за границей ко всѣмъ вѣрнымъ чадамъ Русской Православной Церкви, въ разсѣяніи сущимъ*, „Церковная жизнь“, № 2, 25.
- 12 Георгије Паловић, *Под шестокраком звездом*, Београд 1943, прештампано: *Антимасонски текстови I*, Београд 2015, 7-95.
- 13 *Moderna socijalna kronika*, god. 1935/II, sv. 13, br. 1, затим: *Masonerija u Hrvatskoj*, Mala socijalna knjižnica, sv. 16, Zagreb 1936, прештампано у: *Антимасонски текстови 2*, Београд 2018.
- 14 Сретен Ј. Стојковић, *Слободно зидарство – кратка обавештења за непосвећене*, Београд 2018, 24. Репринт према издању књиге из 1931. године.

ли Зоран Д. Ненезић, Сретен Ј. Стојковић, Ђорђе Јечинац и Милан Прелог.¹⁵ Доста грађе се може наћи у масонским часописима који су излазили између два светска рата, као што су „Неимар“ и „Шестар“¹⁶, а не треба нарочито истичати чињеницу да је литература, промасонска и антимасонска на страним језицима, пре свега енглеском, француском и немачком, преобимна. Српском интересенту за ову проблематику нису небитни материјали тзв. антимасонске изложбе која је одржана 1941. године у Београду под егидом нацистичких окупационих и од њих зависеће српске администрације немачког војног пројектората.¹⁷

Од новијих истраживача на српско-хрватском језичком простору треба поменути радове (студије, монографије и библиографије) Ивана Мужиха, затим Љубинке Тошеве Карповиц. Од бугарских аутора истиче се синтеза Величка Георгиева која покрива историју бугарске масонерије од средине XIX до 30-их година XX века.¹⁸ У новохеленској литератури о овом питању јако је тешко наћи уравнотежену позицију, јер је већина радова прилично клерикално обојена и изражава негативан став према појави и улози слободног зидарства – *ελευθεροτεκτονισμoυ* – *ελευθεροτεκτονισμoυ*.¹⁹

Масонске ложе, потврђене у историјским изворима различите провенијенције и важности, настају искључиво у градовима и репрезентују не само херметички поглед на свет него одражавају и одређени степен урбане културе, нарочито у другој половини XVIII и током XIX века. Слободно зидарство се развија као затворена организација елитистичког типа која проноси либералне европске идеје. Акумулација таквих идеја је за простор Југоисточне Европе, који је био

15 Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (Pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji) - prilozi i grada*, Beograd 1984; Сретен Ј. Стојковић, *Слободно зидарство - кратка обавештења за непосвећене*, Београд 1931; Ђорђе Јечинац, *Mala istorija slobodnog zidarstva Evrope (sa imenikom masona)*, Beograd 2012; Milan Prelog, *Istorija slobodnog zidarstva*, Beograd 2012.

16 Ђорђе Оташевић, *Библиографија „Неимара“ (1914 -1926)*, Београд 2012; Ђорђе Оташевић, *Библиографија „Шестара“ (1921-1939)*, Београд 2014.

17 *Слободно зидарство или масонерија*, Београд 2015, 40–42. Репринт према издању књиге из 1941. године.

18 Ivan Mužić, *Masonstvo u Hrvata (Masoni i Jugoslavija)*, s. l. s. a; Ljubinka Toševa Karpowicz, *Freemasonry, Politics and Rijeka (Fiume) 1785-1944*, Westphalia Press 2017; Величко Георгиев, *Масонството в България (Проникване, организация, развитие и роля до средата на тридесетте години на XX век)*, Софија 1986.

19 Види, нпр.: *Μασονια (δαμoνιοδeς κατασκευασμα και αρνηση του ενoς και μονου αληθινου Θεου). Ορθoδοξoς θεoλoγικη προσεγγιση*, Μarιλαντ 2014.

под влашћу империјалних држава (Хабзбуршка монархија и Османско царство), доносила друштвени прогрес. Један езотерични концепт света, најпре религиозни елементи слободнозидарских ритуала везивали су се за градске средине и трпели су критику такође „урбаних“ чинилаца – политичких власти и традиционалних црквених институција.

Масонска идеологија и организација појавила се почетком XVIII века, оснивањем првих ложа у Енглеској и објављивањем „Конституција“ Џејсма Андерсона, које су своју коначну редакцију добиле у издању из 1738. године. Писане на деистичким позицијама, оне објашњавају мистичко-езотеријску историју масонства, позивајући се на елеусинске и питагорејске мистерије, средњовековну прошлост грађевинских еснафа и осталих отпадника од званичне Цркве. Не треба сметнути са ума да је слободно зидарство осуђено од стране Римске курије на најзваничнији и најсвечанији начин, преко издавања папских була од 1738. до 1884, чак дванаест пута, од прве буле Климента XII (*In eminenti apostolatus*) до буле Лава XIII (*Humanum genus*).²⁰

Прва масонска ложа на простору Хабзбуршке монархије основана је 1742. године у Бечу, али су тамо масонска браћа доживела велики прогон државних власти, стога су наставили са тајним састанцима у Прагу. Либералнији дух државне управе доласком на власт Јосифа II 1780. године омогућио је слободним зидарима да консолидују свој рад, тако да се 1785. године Велика ложа Аустрије прогласила независном. Уопште, период „Јозефинизма“ био је просперитетан за развој масонског покрета, да би са Францом II почели да ступају на снагу закони који забрањују масонима учешће у јавном и политичком животу.²¹

Прве ложе на јужнословенском простору настају на простору Хабзбуршке монархије, а прва таква је забележена у градићу Глини, седишту истоимене регименте у Војној крајини 1764. године („Ратно пријатељство“).²² До 1795. и забране рада масонерије у Хабзбуршкој монархији, оснивају се 1773. године ложе „Либертас“ у Вараждину, „Пруденција“ у Загребу и „Вигиланција“ у Осијеку. (Сачуван је списак чланова последње ложе, оригиналан документ од 10. марта 1785.

20 Z. Nenezić, *наведено дело*, 65.

21 *An Encyclopaedia of Freemasonry and its Kindred Sciences (Comprising the Whole Range of Arts, Sciences and Literature as Connected with the Institution)*, by Albert Mackey, Philadelphia 1874, 96-97.

22 Milan Prelog, *Istorija slobodnog zidarstva*, Beograd 2012, 160. Репринт према издању књиге из 1929. године.

године са именима представника римокатоличког и православног свештенства, а један од чланова је био српски епископ, касније митрополит карловачки Стефан Стратимировић).²³ Иако се зна за једну безимену масонску ложу у Крижевцима из 1773. године, у Војној граници раде ложе у Вараждину (основана 1775), Оточцу (1777) и Карловцу (1780).²⁴

Нови талас оснивања масонских ложа на западу Балкана, углавном по јадранском приморју, донела је Наполеонова владавина, освајање ових простора од Хабзбуршке монархије и њихово административно уређење кроз „Илирске провинције“. Масони се окупљају у ложама Задра („Задарска звезда“, 1806–1813), Сплиту и Копру (1806/1807–1813), Котору (1807–1813), Дубровнику („Илирска звезда“, 1808–1813), а готово исте године покривају и ложе које раде у Шибенику, Макаарској, Ријеци, Трсту, Карловцу (Saint Jean de Crotaie) и Љубљани.²⁵

Трећи талас слободног зидарства у јужнословенским крајевима, тада већ Аустро-Угарске, може да се прати почетком 70-их година XIX века, када имамо у Сиску ложу „К љубави ближњег“ и „Хрватску вилу“ у Загребу (1892–1903).²⁶

На простору данашње Македоније (Републике Северне Македоније), назнаке постојања масонске организације, преко трајније остављаних симбола у јавним грађевинама или у наративним изворима, можемо сигурно пратити од средине XIX века. Велики балкански неимар Андреја Дамјановић (потписивао се и као Дамјанов) из Велеса (1813–1878)²⁷, човек који је пројектовао и извео грађевине попут саборних цркава у Мостару, Сарајеву, Нишу, Врању, затим проширену саборну цркву манастира Леснова итд., оставио је, поред свога имена као градитеља, и класичне масонске амблеме и симболе у виду ликовних представа (шестар, лењири, други грађевински алат: четке и стаклорезачки нож) на унутрашњем зиду цркве Св. Пантелејмона у

23 Никола Радојчић, *Историјске студије митрополита Стефана Стратимировића*, „Гласник историског друштва у Новом Саду“, II, 3 (Нови Сад 1929), 324.

24 Z. Nenezić, н. д, 84-88; I. Mužić, н. д, 37-39.

25 Z. Nenezić, н. д, 111-121; I. Mužić, н. д, 42-46.

26 Z. Nenezić, н. д, 127-133; I. Mužić, н. д, 47-60 и даље.

27 Опширније о А. Дамјановићу: Ненад Макуљевић, *Андреја Дамјанов – архитекта позноосманског Балкана*, „Зборник Матице српске за ликовне уметности“, бр. 38, (2010), 137-150; Елизабета Касапова, *Архитект Андреја Дамјанов (1813-1878)*, Скопје 2001.

Велесу 1840. године. Један други Велешанин, Јордан Хаџи-Константиновић „Џинот“ (1821–1882), сахрањен у порти цркве Св. Спаса у Велесу, имао је проблема за живота, оптуживан од фанариотских епископа да припада слободним зидарима, о чему и сведочи: „Па владыката на ногкти си гледаше, тако да ме афореса и да прогласи: како еретически учамъ. Петината даскали совокуплено ме осуждават предъ владыката Игнатія, како самъ фармазонъ, (отрователъ, а они сами не знаеха що ке се рече фармазонъ)“.²⁸ Без обзира на то да ли је Јордан Хаџи-Константиновић био масон или не, чињеница је, из ових његових епистоларних редова, да је масонерија као друштвена реалност у срцу Балканског полуострва под турском влашћу била нарочито означавана.

Масонска традиција код Срба обухвата личности њихове историје друге половине XVIII и почетка XIX века, као што су: Доситеј Обрадовић, Сима Милутиновић Сарајлија, београдски митрополит Методије, војвода Јанко Катић, Петар Ичко, браћа Чардаклија, Рига од Фере, Мустафа-паша и Пазван-оглу...²⁹

Сматра се да је прва масонска ложа основана 1848. у Београду, носила је име „Али Коч“ а иницијативу за њено основање су дали Јевреји (лекари) турског гарнизона. До 1885. године у Београду је радила ложа „Светлост Балкана“.³⁰ Са међународним признањем Кнежевине Србије и уздицањем на ранг Краљевине, али и у односима са Аустро-Угарском који дају неки темпо масонској организацији, нове слободнозидарске ложе се оснивају у Београду (1890. ложа „Побратимство“) и у Нишу (1892. ложа „Немања“).³¹

Бугарски народ је био изложен масонском утицају од краја прве четвртине XIX века, када су у француску ложу „Овидије“ у Кишињеву (у Молдавији) ступали и Бугари попут Хаџи Петка и архимандрита Јефрема. Ова мултинационална ложа

28 Харалампие Поленаковиќ, *Биографски прилог за запознавањето на Џинот (едно автобиографско писмо на Џинот од 1856. год., "Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопје", бр. 7 (1954), 63–64.*

29 *Слободно зидарство или масонерија*, Београд 2015, 40–42. Репринт према издању књиге из 1941. године.

30 *Слободно зидарство или масонерија*, Београд 2015, 38. Уп. *Prikaz masonskog pokreta u Beogradu od 1876. g. do danas - pozdravna reč zamenika Vel. Majstora brata Dušana Đ. Miličevića prilikom unošenja svetlosti u novi hram Oriјenta u Beogradu, dne 21. januara 1934, „Šestar“, god. XIII, br. 3–5, 61–68.*

31 *Слободно зидарство или масонерија*, Београд 2015, 39.

окупљала је Влахе, Јермене, Јевреје, Бугаре и Русе. У време турократије у бугарским земљама је било масонских ложа, о чему постоје спорадични подаци, у градовима Видин, Свиштов, Русе, Тулча и Варна.³² У току руско-турског рата основана је масонска ложа од стране румунских официра добровољаца у Плевни, 28. септембра 1878. године, под називом „Дунавска звезда“. Радила је под покровитељством Великог Оријента Португалије и имала је велики утицај на даље ширење слободнозидарских идеја у Бугарској.³³ Прва масонска ложа у Кнежевини Бугарској основана је 21. фебруара 1879. у граду Русе, а почетком XX века српска масонерија је покушавала да направи уплив у Бугарској, а познате су везе српског масона Јове Алексијевића са А. Протогеровим и Т. Карајововим.³⁴

Што се тиче Румуније, прва ложа је основана у Букурешту 1851, а затим су великом брзином почеле да ничу у читавој кнежевини, тако да је 1880. велика ложа под именом „Велика национална ложа Румуније“. Стагнација у раду румунског слободног зидарства отпочела је у годинама Првог светског рата.³⁵ Корени слободнозидарског рада везују се за везе румунског племства са Трансилванијом, која је, као покрајина у саставу Хабзбуршке монархије, у другој половини XVIII века имала организоване масонске ложе. У Кнежевину Влашку и Молдавију масонске идеје продиру са Хетеријом и ослободилачким покретима на Балканском полуострву.³⁶ Код Грка се слободно зидарство ухватило и раније, симултано и синхроно са сличним идејама код Јужних Словена у Хабзбуршкој монархији. Једна ложа је основана на Крфу 1780. године, а затим је њен рад поновљен 1810. године. У оба случаја масонски рад у тим ложама је био под егидом Великог Оријента Француске. „Велики Оријент Грчке“, као заматак националне ложе основан је на Крфу 1840. године, али је његов рад

32 Аутор у низу ложа „бугарских земаља“ смешта и једну у граду Нишу. Види: Величко Георгиев, *Масонството в България (Проникване, организация, развитие и роля до средата на тридесетте години на XX век)*, София 1986, 15. О молдавским почецима бугарског слободног зидарства пише и Ђорђе Јећинас, *Mala istorija slobodnog zidarstva Evrope (sa imenikom masona)*, Beograd 2012, 19–20. Друго издање књиге из 1936. године.

33 В. Георгиев, *наведено дело*, 17.

34 *Исто*, 18, 22–23.

35 Ђорђе Јећинас, *Mala istorija slobodnog zidarstva Evrope (sa imenikom masona)*, Beograd 2012, 44.

36 Marcel Tolcea, *The Romanian Freemasonry. Historical facts and self image in some journals of the National Grand Lodge of Romania*, „Essachess – Journal for Communication Studies“, vol. 8, no. 1/15 (2015), 105–107.

брзо обустављен. Ипак, „Велики Исток Грчке“ коначно је почео са радом 1868. године.³⁷

Закључак

Слободно зидарство или масонерија развија се у Југоисточној Европи од друге половине XVIII века. Масонске ложе настају у градовима, у урбаним срединама и примају либералне идеје овог духовног покрета који је од својих почетака у размимоилажењу са традиционалном духовношћу важећих хришћанских доминација. Срби и Хрвати постају чланови масонског покрета захваљујући клими и атмосфери која је владала у Хабзбуршкој монархији, а која је добила на јужним границама ложе у градовима Глини, Вараждину, Загребу и Осијеку. Образовање националних држава, тј. обнова државности код Срба, Грка, Бугара и Румуна, дала је претпоставку за настанак националне масонерије, тако да на основама старије традиције, исказане у спорадичним персоналним но-сиоцима или у ефемерним масонским радионицама, ложе настају у великим (најчешће главним градовима) попут Београда, града Русе (Рушчука), Атине и Букурешта. Масонерија је страног порекла, дошла је у Југоисточну Европу, тј. Балканско полуострво, из западних центара, а домаће масонске ложе су дуго у почетку биле под протекторатима страних великих ложа.

Литература

Чланци и расправе

Д. Ј. Б, *Здравица браћи Русима*, „Неимар – орган Велике ложе Срба, Хрвата и Словенаца „Југославија““, бр. 41–42 (1925), 373–378.

Ј.[ова] А.[лексијевић], *Из слободнотидарске њрошлостѝ*, „Неимар – орган Велике ложе Срба, Хрвата и Словенаца „Југославија““, бр. 7 (1922), 382–385.

Ј.[ова] А.[лексијевић], *Како је њосѝала реч ложа*, „Неимар – орган Велике ложе Срба, Хрвата и Словенаца „Југославија““, бр. 8 (1922), 445–448.

Ј.[ова] А.[лексијевић], *Како је њосѝало име масон*, „Неимар – орган Велике ложе Срба, Хрвата и Словенаца „Југославија““, бр. 9 (1922), 525–529.

37

Д. Јеѝнас, н. д, 28; *Μασονια (δαιμονιοδес κατασκευασμα και αρνηση του ενος και μονου αληθινου Θεου). Ορθοδοξος θεολογικη προσεγγιση*, Μαρϝλαντ 2014, 16–17.

J.[ова] А.[лексијевић], *Развиџак масонерије у свеџу (џо хронолошком свеџу)*, „Неимар – орган Велике ложе Срба, Хрвата и Словенаца „Југославија““, бр. 12, (1923), 140–144.

J. [ова] А.[лексијевић], *Развиџак масонерије у свеџу (џо хронолошком свеџу)*, „Неимар – орган Велике ложе Срба, Хрвата и Словенаца „Југославија““, бр. 13, (1923), 208–209.

Ненад Макуљевић, *Андреја Дамјанов – архиџекџа џозноосманској Балкана*, „Зборник Матице српске за ликовне уметности“, бр. 38, (2010), 137–150.

Харалампие Поленаковиќ, *Биоџрафски џрилој за заџознавањеџо на Џиноџ (едно авџобиоџрафско џисмо на Џиноџ од 1856. џод.)*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопје, бр. 7 (1954), 61–66.

Окружно џослание Собора Архиереевџ Русској Православной Церкви за џраницей ко встџм вџврнымџ чадамџ Русској Православной Церкви, вџ разстџяниџ сущимџ, „Церковная жизнь“, № 2, 25.

Prikaz masonskog pokreta u Beogradu od 1876. g. do danas – pozdravna reč zamenika Vel. Majstora brata Dušana Đ. Miličevića prilikom unošenja svetlosti u novi hram Orijenta u Beogradu, dne 21. januara 1934, „Šestar“, god. XIII, br. 3–5, 61–68.

Никола Радојчић, *Истџоријске стџудије миџџроџолиџа Сџефана Сџраџиминовића*, „Гласник историског друштва у Новом Саду“, II, 3 (Нови Сад 1929), посебан отисак.

Marcel Tolcea, *The Romanian Freemasonry. Historical facts and self image in some journals of the National Grand Lodge of Romania*, „Essachess – Journal for Communication Studies“, vol. 8, no. 1/15 (2015), 101–112.

Монографске публикације

An Encyclopaedia of Freemasonry and its Kindred Sciences (Comprising the Whole Range of Arts, Sciences and Literature as Connected with the Institution), by Albert Mackey, Philadelphia 1874.

Анџимасонски џексџови I, Београд 2015.

- Анџимасонски тѣкстѣови 2, Београд 2018.
- Величко Георгиев, *Масонсѣво тѣо в Бѣлѣарѣя (Проникване, орѣанизация, развѣтѣие и роля до средѣта на тѣридесѣтѣе тѣдини на XX век)*, Софѣя 1986.
- Ђорђе Јеѣинас, *Mala istorija slobodnog zidarstva Evrope (sa imenikom masona)*, Београд 2012.
- Елизабѣта Касапова, *Архѣтѣектѣ Андреја Дамјанов (1813–1878)*, Скопје 2001.
- Μασονѣα (δαѣμονѣοδες κατασκευασμα και αρνηση του ενος και μονου αληθѣνου Θεου). Ορθοδοξος θεολογѣκη προσεγγѣιση*, Μαρѣλαντ 2014.
- Ivan Mužić, *Masonstvo u Hrvata (Masoni i Jugoslavija)*, s. l. s. a.
- Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (Pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji) – prilozi i građa*, Београд 1986.
- Ђорђе Оташевић, *Бѣблиоѣрафѣја „Неѣмара“ (1914 –1926)*, Београд 2012.
- Ђорђе Оташевић, *Бѣблиоѣрафѣја „Шѣсѣара“ (1921–1939)*, Београд 2014.
- Milan Prelog, *Istorija slobodnog zidarstva*, Београд 2012.
- William Sandys, *A Short Wiew of the History of Freemasonry (Dedicated to the Great Lodge of England)*, London 1829.
- Слободно зѣдарсѣво или масонѣрѣја*, Београд 2015.
- Срѣтен Ј. Стојковић, *Слободно зѣдарсѣво – краѣѣка одавѣшѣења за ѣѣосвећѣне*, Београд 2018.
- Ljubinka Toševa Karpowicz, *Freemasonry, Politics and Rijeka (Fiume) 1785–1944*, Westphalia Press 2017.

Lodges and cities – the expansion of freemasonry in urban places in Southeastern Europe from the middle of the 18th century until the beginning of the 20th century

Radovan Pilipović

Archive of the Serbian Orthodox Church, Belgrade

Freemasonry was developing in Southeastern Europe from the second half of XVIII century. Masonic lodges were established in cities, in urban surroundings, where liberal ideas from this spiritual movement flourished, but were in discrepancy with traditional beliefs of the traditional Christian denominations. The Serbs and Croats had become members of the masonic movement thanks to social climate and atmosphere of the Habsburg monarchy in the first half of XVIII century. The making of national states in the Balkans and reestablishing statehood among Serbs, Greeks, Romanians and Bulgarians brought possibilities for founding of national masonries. On the basis and the ground of older tradition, represented in personal members of freemasonry or ephemerical lodges, new lodges were established in the main cities, or bigger towns like Belgrade, Ruse, Athens and Bucharest. Freemasonry is of foreign origin and came in Southeastern Europe (Balkan Peninsula) from western centers, therefore domestic masonic lodges were for a long time under the protection of foreign great lodges.